

Л. Д. Настенко-Капалет
краєзнавець

**НАЙДАВНІШІ ГРАФІТИ В СОФІЇ КИЇВСЬКІЙ: 1019 Р.
ЧИ XIII СТОРІЧЧЯ? (ДЕЯКІ НОТАТКИ ДО НОВОЇ
КОНЦЕПЦІЇ Н. НІКІТЕНКО ТА В. КОРНІЄНКА
СТОСОВНО ДАТИ СТВОРЕННЯ КИЇВСЬКОГО
СОФІЙСЬКОГО СОБОРУ)**

Останнім часом у низці наукових праць, підготовлених ученими Національного заповідника «Софія Київська» Н. Нікітенко та В. Корнієнком, які докладно вивчали комплекс графіті Києво-Софійського собору, було репрезентовано велику кількість нових написів. На основі новознайдених графіті дослідники переглянули встановлену в історіографії дату заснування собору, зведення котрого, на думку авторів, відбулося в 1011–1018 рр. Відкриті найдавніші гріфіті датувалися В. Корнієнком 1018/1021, а також 1022, 1028, 1033, 1036 рр.¹ На північних хорах ними були також віднайдені графіті, котрі, на підставі згадуваних у тексті осіб, можна віднести до 1019 р.² Всі написи, за формою каналів прорізів, виконані на сухому тиньку, що однозначно вказує, на думку авторів, що храм до 1019 р. вже був розписаний. Це, стверджує В. Корнієнко, підтверджує висловлену раніше Н. Нікітенко концепцію, що «собор був зведений в 1011–1018 рр., а його засновником справедливо називається Володимир Святославич, а не його син Ярослав, що лише завершив розпочате батьком»³.

В інтерв'ю газеті «Факти» В. Корнієнко та Н. Нікітенко повідомили, що графіті «найдені на фреске с изображением св. Пантелеймона в центральном нефе Софийского собора» і означають дату «**сфкз**» – «1019». Згідно з припущенням В. Корнієнка, «Володимир учредил Софию 4 ноября 1011 г. и почти завершил создание; ... закончил это дело Ярослав, освящение состоялось 11 мая 1018 г.». Дату 1019 р. В. Корнієнко пов'язує з важливим приводом – захопленням влади в Києві Ярославом Мудрим⁴.

Ця точка зору щодо датування чотирьох літер-графіті, знайде-

них на стіні Софійського собору, була оприлюднена в інтерв'ю, на кругих столах, на конференціях⁵, а також стала підставою для оголошення ЮНЕСКО 2011 року роком Софії в зв'язку із тисячоліттям пам'ятки. Безумовно, це сприяло підвищенню іміджу України в світі як країни давньої історії та культури, однак трактування факту авторами викликає деякі сумніви.

Звернемо увагу на певні факти, що потребують пояснення: на передачу літер у запису та їхні палеографічні особливості; на необхідність уточнення місця розташування знахідки (в центральному нефі чи в притворі св. Пантелеймона), а також на те, що вона написана по сухому тиньку.

Що стосується технологічного процесу при створенні фрескового розпису, відомо, що фреска – це розпис рослинними фарбами по свіжому вологому тиньку, інакше фарба не буде всмоктуватись верхнім шаром тиньку.

Звернемо увагу на те, що запис було зроблено не по фресці, а на місці, що було облуплене. Якщо б напис «1019» було зроблено по фресці, то це б засвідчувало про завершення художнього оформлення церкви до 1019 р. Але напис було зроблено «по сухому тиньку», а це зовсім інша ситуація – дряпанку цілком можливо було зробити за десятиріччя після завершення будівництва Софії, коли фреска на зовнішній стіні собору (стіна з фрескою св. Пантелеймона на зовнішній стіні собору була частиною відкритої внутрішньої галереї, яка оточувала новий храм з трьох сторін) через кліматичні умови місцями облупилася, залишивши стіни оголеними. Лише за таких умов, на нашу думку, міг з'явитися напис по сухому тиньку, зроблений його автором, який навряд чи наважився б порушити святий живописний образ фрески, тому заповнив “вільне” місце датою «1019».

Тож напис «1019» по сухому тиньку, відповідно до технологічного процесу, не може переконливо свідчити про початок або кінець періоду будівництва Софії. Показовим є те, що графіті «1019» зроблено в галереї, на стінах старого храму, які на час створення запису були назовні, а не всередині храму.

Слід звернути увагу й на палеографічні особливості написання дати. Дата передається кириличною нумерацією – **сфкз**, тобто 6527 р. від Створення Світу, 1091 р. від Різдва Христового. Три перші літери позначені вгорі титлами, четверта літера стоїть осторонь.

Тож число 6527 могло бути записане як **сфкз**.

Над ним начебто крапка, припустимо, що це залишок титла. Будемо вважати, що число складається не з трьох, а чотирьох цифр, де S («зелo», тут S у значенні 6000), Ф («фeрт», Ф=500), на третьому місці чи то К (К=20), четверта літера – чи то S («зелo», S=6), чи то З («земля», З=7).

Можливі варіанти років SФК=6520 (1012), SФKS=6526 (1018), SФКЗ=6527 (1019), тобто знахідка може означати 1012, 1018, 1019 рік від Різдва Христового.

Хоча В. Корнієнко добре обізнаний з працями С. Висоцького, як, власне, і з усією попередньою історіографією, він не звернув уваги на важливу деталь у дослідженнях свого попередника. С. Висоцький не лише знайшов 292 тексти графіті, створив «Словник слів Софійських графіті» (1000 слів) та «Зведену палеографічну таблицю Софійських графіті XI ...XVII сторіч», він зафіксував як змінювалась графіка кожної з 43 літер протягом семи сторіч⁶.

У відповідності до його досліджень, порівнюємо графіку літери «зелo» у XI та XIII ст. Відзначимо: в XI та XII ст. голівка літери «зелo» повернута праворуч; у 1257, 1259, 1285 – ліворуч. «Надо полагать, – писав С. Висоцький, – что поворотным пунктом в написании буквы с головкой влево был, вероятно, конец XII – начало XIII вв.»⁷, хоча факти стверджують, що це друга половина XIII ст.

Четверта літера графічно подібна до першої. Це може свідчити про те, що четверта літера, як і перша, є «зелo» (6), а не «земля» (7), адже вона не має «большого горизонтального навеса и длинного хвоста, как в кириллице XI в.»⁸. У такому разі маємо дату не 6527 (1019), а 6526 (**1018**).

Літера К («с уголоком, примыкающим к середине вертикали») найбільше графічно співпадає зі словом «касожичь» (XII ст.). В XIII–XIV ст. подібні начерки є в словах «Ксѣянтин», «коли», «кузовѣ», «дияку», «никѣто»⁹.

Для датування за допомогою палеографічного аналізу особливо цінним є «запис Андроніка» (XIII–XIV ст.), де одночасно дві літери (К та «зелo») схожі за манерою письма з датою, яку досліджуємо. С. Висоцький відзначив, що літери в графіті «запису Андроніка» схожі на літери в «Пролозі» від 1283 р., писаного у Володимирі на Клязьмі¹⁰.

Тобто сенсаційний напис, про який, власне, йдеться у цій статті, зроблено в традиції графіки XIII століття (S – у софійських запи-

сах 1257, 1259, 1285 рр. та в стилі «Пролога» 1283 р.), точніше, не «в кінці XII – на початку XIII ст.», а в другій половині XIII ст. Якщо накласти на історичне тло чотири дати з нехарактерним дзеркальним відтворенням літери «зелю» для решти софійських графіті за XI, XII, XIII ст., то потрапимо в часи, коли Київ вже був зруйнований військом Батия в грудні 1240 р.

З огляду на це, запис на Пантелеймонівській стіні зафіксував не 1019, а 1018 рік, і було його зроблено в традиції графіки, поширеної в другій половині XIII ст.

Такий факт свідчить про те, що, незважаючи на припущення Н. Нікітенко стосовно того, що графіті не писалися заднім числом, дата цілком могла бути написана саме так і пов'язана з літописно вказаною перемогою Ярослава в 1018, а не 1019 р.; вона могла бути записана на стіні недоглянутої старої Софії, коли Ярослав вже давно лежав у саркофазі за стіною із фрескою св. Пантелеймона.

Чи може дата, надряпана анонімом «сама по собі» в 1250-х роках, бути найвірогіднішим свідченням завершення Софії в 1019 році (рівно як у 1037 і у 1044 рр.)?

Автори нового датування заснування Києва вважали, що дата «1019 р.» з'явилася, коли стіни храму вже стояли, і пов'язана з тим, що Ярослав остаточно захопив владу в 1019 р., і тому знахідка графіті підтвердила, що в знаменитій «Повісті минулих літ» викривлена історія створення Софійського собору.

Однак, за літописними даними, Ярослав переміг Болеслава і Святополка, які зайняли Київ у 1018 р., і сів на отчому столі не в 1019 р., а ще у 1018 р., 26 листопада, в день перемоги Ярослава, було свято Юрія (Георгія) Побідоносця, християнського патрона Ярослава. Святополк, хоча ще раз приходив до Києва в 1019 р., та знову «одолів Ярослав Святополка» на р. Альга, а з 1018 до 1054 р. Ярослав був незмінним київським князем¹¹. Отже, між літописними свідченнями та датою «1018 р.», яка, на нашу думку, пов'язана зі сходженням Ярослава на київський престол, немає протиріччя, незалежно від того, коли вона була надряпана. Згідно з палеографією, вона була створена не раніше середини XIII ст., отже, з «викривленням» Нестором історії створення Софійського собору не пов'язана.

Виходячи із запропонованої дати «1019 р.», В. Корнієнко стверджує, що «однозначно в это время Софийский собор уже действовал как храм» і що «к началу 20-х годов XI в. Софийский собор

был расписан и функционировал как митрополичий» (В. Корнієнко). Але, згідно з Літописом, тільки в 1051 р. «поставив Ярослав русина Ларіона митрополитом Русі і святої Софії, зібравши єпископів». На нашу думку, занадто тривалий час пройшов між 1019 та 1051 р., коли вперше був поставлений митрополит Іларіон.

Однак слід звернути увагу на те, у зв'язку з чим і як з'являється письмо в Києві з характерним північним начерком літери «зело». Як згадувалося, С. Висоцький відзначив, що літери «зело» в датах, які відповідають 1257, 1259, 1285 рр., за рисунком подібні до літер, якими користувались при написанні «Прологу» 1283 р. та нашого «сенсаційного» графіті. На нашу думку, це тісно пов'язано із 30-річним перебуванням у цей час в Києві (1250–1280) славнозвісного митрополита Кирила, – другою половиною XIII ст. М. Закревський пише, що «спустя десять лет после татарского погрома прибыл на пепелище старого Киева русский (Киевский и всяя Руси) митрополит Кирилл III (1250–1280), посвященный в 1250 г. в Суздале; но видя город в развалинах и не имея в нем пристанища, удалися во Владимир на Клязьме, куда перенесли престол и великие князья. Однако же, спустя 24 года, в 1274 г. приходил и потом по завещанию погребен в Киевском соборе¹². Про це також пише й Л. Махновець, «що Курило – Кирил II – печатник (канцлер) Данила Романовича, митрополит в Києві осінь 1246 – зима 1247 р. З осені 1250 сидів в Суздалі»¹³.

В. Белінський в книзі «Країна Моксель, або Московія» підкреслював, що «після підкорення Ростово-Суздальської землі ханом Батием вона входила до складу Золотої Орди (1239–1502 рр.), управління відбувалось із столиці – Сараю. Однак там діяв звід законів, так звана Яса Чингісхана, що приписував: «щадити країни і міста, яка підкорюються добровільно, звільняти від усякого податку і шанувати храми, присвячені Богові, і служителів його», за що «Батий отримав від святих отців Богословського монастиря (неподалік від Старої Рязані) благословення на завоювання країни Моксель...»¹⁴. На цей складний період припала діяльність митрополита Кирила.

Митрополит Кирило займав церковну кафедру довгих 30 років, з 1250 до 1280 року. Саме йому довелося встановлювати стосунки з ханами (царями) нової держави. Митрополит із своїм завданням справився блискуче. Він мав авторитет у всіх ханів Золотої Орди: Батия, Сартака, Берке і Менту Тимура... Йому дозволено було три-

мати свою кафедру при ставці хана в столиці держави – Сараї. Там у 1247 р. було споруджено величний православний храм, він володів ярликом (охоронна грамота) тощо¹⁵. У цей період ніякої руїни в Києві не було. Не випадково, Кирило заповідав поховати його в київському соборі, збудованому Ярославом.

За часів митрополита Кирила можливим було й проникнення в письмо в Києві північного варіанту напису літер «зело», що відзначено С. Висоцьким на графіті 1257, 1259, 1285 рр., а також у «Пролозі», завершеному в 1283 р.

Треба відзначити таке. Якщо в Літописі написано: «В літо 6545 [1037] заклав Ярослав ... і церкву митрополичу на честь святої Софії, премудростей Божої...», то в «Пролозі» точніше: «4 листопада 1037 була освячена». Одні розуміють, що це ознака завершення будівництва, інші – що будівництво тільки розпочиналося, і от останній варіант з ХХІ ст. – «учредили Софию 4 ноября 1011 г.»¹⁶.

Інше важливе питання виникає в зв'язку з тим, як трактувати місце розташування досліджуваного графіті і чому саркофаг Ярослава розміщений не біля фрески св. Георгія, а біля фрески св. Пантелеймона?

За літописними відомостями, Ярослав охрестився в церкві святої Софії в Корсуні в 988 р., а напередодні хрещення киян в р. Почайні, у Хрещатицькому ручаї, де «священный кладезь», на схилах Дніпра були одночасно охрещені всі одинадцятьоро синів Володимира (і дванадцятий Святополк Ярополкович, майбутній Окаянний). Тільки після того в кожного з'явився свій небесний покровитель: Ярослав отримав християнське ім'я Георгій (а «не молитвенное имя Пантелеймон»), Мстислав став Константином, Борис – Романом, Гліб – Давидом, Святополк – Петром. На честь свого патрона Ярослав-Георгій (Юрій) збудував місто Юр'єв (Гюргів) на р. Рось (тепер – Біла Церква) та Юр'їв (тепер – м. Дерпт), а в Києві – Георгіївську церкву в Георгіївському монастирі¹⁷.

У Софійському соборі Ярослав присвятив вітвар св. Георгію. Він добре зберігся і свідчить про особливе ставлення до фрески: Георгій Побідоносець зображений людиною молодого віку, з гарним овалом обличчя та пишною чуприною, хоча сцени з життя великомученика Георгія збереглися дуже погано¹⁸.

Але зараз саркофаг Ярослава, як зазначалося, стоїть у суміжному приділі, де на стіні є дві фрески, що віділили з ХІ ст. – св. Гервасія

та св. Пантелеймона¹⁹. Фреска св. Пантелеймона Цілителя зараз знаходиться також в гарному стані. «Дуже добре збереглося погруддя св. Пантелеймона, – писав Г. Логвин. – Складається таке враження, що воно, либонь, відполіроване із застосуванням воску»²⁰.

Н. Нікітенко висловила припущення, на жаль, не підтвержені історичними джерелами, стосовно того, що напис був зроблений тому, що при хрещенні «Ярослав, вероятно, отримав таке називане молитвенное имя Пантелеймон. Особое отношение князя к святителю Пантелеймону проявилось, например, в том, что когда Ярослав скончался, над его саркофагом на стене написали изображение святого Пантелеймона, счистив предыдущую фреску»²¹. Іншими словами, начебто, коли в 1054 р. помер кн. Ярослав-Георгій, то поховали його не перед вівтарем його ангела-охоронця св. Георгія всередині храму, а як Ярослава-Пантелеймона, – в північній внутрішній відкритій галереї. Автори цієї гіпотези не враховують, що згідно з дослідженнями попередніх істориків, які простежили історію перебудов собору, в 1054 р. в галереї з трьох сторін не було стін, а тільки арочні прорізи. Тому чи можливо було поховання Ярослава у відкритій галереї?

Крім того, важко повірити, що в 1054 р., відразу після смерті князя, очистили частину стіни від фарбованого шару попередньої фрески (зробленої, за твердженнями науковців, після 1019 р.) над саркофагом, в який тільки-но поклали тіло великого князя, намалювали (по сухому тиньку) іншу фреску – св. Пантелеймона (нагадаємо, що сухим тиньком рослинні фарби не всмоктуються), залишивши незамальованою ту частину одягу святого, де було виконане це спірне графіті «**sfkz**». Незрозуміло й те, чому це припущення є вагомим аргументом науковців проти літописця на користь того, що Ярослав Мудрий не є будівничим «храму сього» (як написав літописець), а лише добудовувачем у 1018 р. храму, розпочатого батьком.

Вважаємо, що історію саркофагу слід ув'язати з історією храму та його перебудовою.

Н. Закревський вказує, що преосвященний Євгеній (Болховітін) зазначав: «По окрошившимся краям мраморных камней, из которых составлен надгробный памятник Ярославов, и по недревной между камнями известковой замазке, можно заключить, что он когда-нибудь был взломан и вновь составлен и может быть на нынешнее место пренесен... Из этого явствует, что в смутные вре-

мена был пренесен из одного места на другое. При том же он составлен из двух неравных частей»²².

Отже, є свідoctва, що до 1674 р. саркофаг відкривали і, «может быть», переставляли «в смутные времена», тобто на початку XVII ст.

Історію пограбування храму Софії Київської досліджував історик старожитностей Андрій Муравйов (1804–1874) – брат декабристів, друг О. Пушкіна, мандрівник, який оселився на Андріївському узвозі, керував роботами по укріпленню гори, придбав «княжу садибу» біля Десятинної церкви, займався археологічними розкопками і був похований в склепі внизу Андріївської церкви²³. У своїй книзі «Киев и его святыни» (1862) А. Муравйов писав про Софію таке: «Не только внешние, но и единокровные дерзали подымать на нее руку: в 1169 г. Мстислав Андрея Боголюбского ограбил сокровища собора, в 1199 г. страшный пожар опустошил митрополию, в 1204 г. – Рюрик Ростиславович с одиннадцатью Ольговичами, в 1240 г. – орды Батыея, в 1482 г. Менгли-Гирей очистил Софию, а золотую чашу и дискос²⁴ послал в дар своему союзнику, князю московскому Ивану III»²⁵.

Аби з'ясувати, чи був Ярослав від початку похований в Георгіївському притворі, чи в Пантелеймонівському (якщо такий існував), прослідкуємо, як саме з часом змінювались призначення вівтарів у Софії (від головного, ліворуч).

Протоієрей Кафедрального собору Іван Михайлович Скворцов в своїй праці «Описание Киево-Софийского собора» (К., 1854) пише: «Восточная сторона нашего собора имеет древних пять полукружий, за исключением четырех новых (перероблених із двох північних і двох південних галерей. – *Л. Н-К.*)»²⁶, а Сементовський стверджує, що «все девять алтарных полукружий древние, что доказывается тем, что в крайней юго-восточной выпуклости, образующей ныне алтарь Успения Богоматери, открыты древние фрески на дуге арки с левой стороны». Останнє підтверджують й «Киевские Епархиальные Ведомости» (1862 г., с. 211)²⁷.

Призначення вівтарів за часів Ярослава (нумерація притворів від головного вівтаря на північ) було таким:

1-й пр. – вівтар св. Петра і Павла;

2-й пр. – вівтар св. Георгія, «тут же пророк Даниил в багатой одежде с серьгами»²⁸;

3-й пр. – внутрішня північна галерея (В. Корнієнко назвав її

центральною нефом) з фрескою св. Пантелеймона та Гервасія²⁹, св. Андріана та св. Наталії³⁰, які, як вважає М. Закревський, були виконані одночасно з фресками головного масиву храму, та висловлює думку, що «в древности, вероятно, престол не существовал»³¹. Це означає, що в 1054 р. ніхто не переписував невідомого святого на св. Пантелеймона. Цілитель Пантелеймон був на тому місці від часів загального художнього оформлення Софії. Якщо Софію було освячено у 1018 р., а напис зроблено у 1019 р. (якщо визнати думку Нікітіної, що графіті заднім числом не писали), то напис мав би бути зробленим вже по фресці, а не по сухому тиньку. Як могла з'явитись недомальована ділянка на стіні тільки що освяченого храму?

За свідченням протоієрея Софії І.М. Скворцова в його брошурі «Описание Киево-Софийского собора» (1854), «на дуге арки внешней южной галереи в 1859 г. открыта фреска»³², отже собор був розписаний не тільки всередині, а й зовні – і стіни, і арки.

Призначення вівтарів у притворах станом на 1848 р. (за М. Закревським, надруковано у 1868 р. – *Л. Н-К.*):

«– 2-й пр. с полукруглым выступом во имя трех российских святителей Петра, Алексея и Ионы»³³, а прежде был во имя святителя Григория Богослова, но, судя по фрескам, прежде был посвящен святому Георгию;

– 3-й пр. вдоль восточной стены (за часів Ярослава це була внутрішня північна відкрита галерея – *Л. Н-К.*) следующий придел с полукружием посвящен памяти св. Владимира. В алтаре этого придела по правой стороне стоит мраморный гроб Ярослава I, по другую сторону погребено тело митрополита Гедеоны, князя Святополк-Четвертинского;

– 4-й пр. в северо-западном углу храма (за часів Ярослава зовнішня північна галерея – *Л. Н-К.*) с 1689 г. до 1816 г. – придел во имя св. Иоана Предтечи, бывший прежде во имя Благовещения»³⁴.

Після «смутних часів» і «в 1631 р. при Владиславе IV, короле Польском, София возвращена «православным от Востока» і, починаючи з 1634 р., Петро Могила як митрополит Київський і всія Русі починає його оновлювати»³⁵.

– 3-й пр. – «для предохранения древних стен от разрушения над нижними галереями вровень с первобытной церковью... надстроен был верхний ярус на древних широких папертях»³⁶ (хоча, судячи із малюнків А. Ван-Вестерфельда 1651 р., другий поверх існував від

часів Ярослава). Тож Петру Могилі треба було відреставрувати також стіни і зробити перекриття другого поверху. – *Л. Н-К.*);

– 4-й пр. «[надстроены] еще две двухъярусные галереи (зовнішні північна і південна. – *Л. Н-К.*) и подведены каменные наружные опоры. Пристроены еще два притвора (точніше, із зовнішніх галерей, замурувавши арки, утворено два притвори – *Л. Н-К.*) с северной и южной стороны, уже при прочности обветшавших стен, и в сих притворах, внизу и наверху, устроены также престолы...»³⁷.

Отже, саркофаг Ярослава Мудрого опинився поза стінами старої Софії, в колишній внутрішній галереї, а на той час – в новому притворі. Коли саме це могло відбутися, можна уявити також, спираючись на працю М. Закревського, який використав багато джерел і іноді критично ставився до текстів істориків-попередників:

– «Захарий Копыстенский, писавший свою Палинодию в 1621 г., свидетельствует, что Ярослав погребен в приделе (в каком? – *Н. Зак.*) выше дверей самой великой церкви»;

– «Гизель, поверив Стрыйковскому, написал, что Ярослав погребен в притворе св. Григория (вместо Георгия. – *М. Зак.*) в гробе мрамуровом, а тепер (в 1848 р. – *Л. Н-К.*) его надгробие, как мы видим, находится в приделе св. Владимира»³⁸.

Володіючи інформацією з джерел XVII–XIX ст., маємо можливість розвіяти сумніви М. Закревського щодо місця поховання Ярослава Мудрого:

– «Ярослав погребен в приделе самой великой церкви...»;

– у 1621 р. уподовж північної стіни «самой великой церкви» Софії проходила ще відкрита (до 1634 р.) внутрішня галерея. Якщо з тієї галереї заходили до церкви через північні двері, то зразу за порогом ліворуч стояв саркофаг Ярослава;

– «...погребен в притворе св. Григорія» – цитує М. Закревський І. Гізеля, виправляючи: «вместо св. Георгия», хоча сам перед тим написав: «придел Петра, Алексея, Ионы, а прежде был святителя Григория Богослова, судя по фрескам был посвящен св. Георгию»³⁹.

Тож, згідно з Копистенським, у 1621 р. саркофаг ще був всередині старої Софії, а у відповідності до І. Гізеля, який «повірів Стрыйковському», у 1674 р. цей притвор був присвячений вже не св. Георгію, а св. Григорію Богослову, але саркофаг залишався на тому самому місці. Щоправда, І. Гізель сумнівався, що саркофаг стояв тут від самого початку – «может быть пренесен в смутные

времена», тобто на початку XVII ст. З цієї інформації з'ясували такі обставини станом на 1674 р.

Якщо саркофаг Ярослава-Георгія стояв у вівтарі його ангела-охоронця св. Георгія у 1674 р., то цілком можна припустити, що стояв він тут від початку (з 1054 р.) і на той час (до 1674 р.) ще нікуди не переносився від вівтаря, що був вже присвячений св. Григорію, але ще не Петру, Олексію чи Іоні.

«Новое устройство монастыря Софийского началось при Гедоне, митрополите киевском, галицком и всея России (1685–1690)⁴⁰, когда древняя сия кафедра подчинилась навсегда патриархии московской. Он совершенно обновил собор Софийский и все прилежавшее к нему здание»⁴¹:

– 4-й пр. – в северо-западном углу нижнего яруса Гедоном в 1689 г. был устроен придел в честь Иоана Предтечи, обращен тепер (по состоянию на 1862 г.) в теплую церковь Рождества Христова»⁴².

Гедон завещал положить себя в своей кафедральной церкви и даже в том приделе, где покоился предок его, великий Ярослав, ибо от племени храмоздателя происходит древний род князей Святополк-Четвертинских»⁴³.

Як відшукати, в якому саме притворі покоївся предок Гедона у 1690 р.?

Зберемо всі свідчення від різних авторів XVII–XIX ст., необхідні для з'ясування дати перепоховання Ярослава Мудрого.

Отже, від М. Закревського – у внутрішній північній галереї від початку вівтаря не існувало;

від І. Гізеля – до 1674 р. саркофаг Ярослава стояв ще в Георгіївському притворі;

від А. Муравйова – Гедон із роду «храмоздателя», митрополит (1685–1690 р.р.) від московського патріарха, займався «новим обустройством монастыря и завещал положить себя в том приделе, что и «храмоздатель». В якому саме?

– від М. Закревського – саркофаг Ярослава в притворі св. Володимира, «следующем за приделом св. Георгия», праворуч, а ліворуч – тіло Гедона (похований в 1690 р.).

Для з'ясування того, коли саркофаг Ярослава із Георгіївського притвору потрапив до притвору, де на фресці зображено св. Пантелеймона, прослідкуємо історію перепризначень північних притворів.

Від початку притворів було п'ять і по дві відкриті галереї з півночі і з півдня, які теж пізніше стали притворами) і до 1862 р.:

– 2-й пр. – вівтар св. Георгія з фресками св. Георгія та пророка Даниїла (XI ст.), потім він же притвор Григорія Богослова (у 1674 р. саркофаг Ярослава знаходився ще тут); потім він же притвор Петра, Олексія, Іони (у 1848 р. саркофага вже тут немає);

– 3-й пр. – внутрішня північна крита галерея із фресками св. Пантелеймона, Гервасія, Адріана та Наталії (XI ст.); після 1634 р. відреставровано другий ярус галереї, на першому і другому поверсі за часів Петра Могили влаштовано престоли; у 1690 р. митрополита Гедеона поклали в тому притворі, де на той час уже «покоился предок его ... в приделе, посвященном св. князю Владимиру, в алтаре при южной стене оного и прислонен к углу стены и выступу заднею и боковою стороною. Это было причиною, что восточная и южная сторона гробницы были закрыты стеною и выступом оной»⁴⁴;

– 4-й пр. – в зовнішній північній галереї митрополит Гедеон у 1685 р. влаштував вівтар на честь Іоана Предтечі, а з 1689 р. тут облаштована тепла церква Різдва Христового.

Рамки пошуку дати перепоховання звузились:

у 1674 р. саркофаг Ярослава ще знаходився в Георгіївському (на той час св. Григорія) притворі;

– після 1685 р. (до 1690 р.) за митрополита Гедеона (з 1685 р., помер у 1690 р.) саркофаг було перенесено до внутрішньої північної галереї, облаштованої як притвор св. Володимира (в Расписном списке 1695 г.: «В Софии 7 приделов», але притвор св. Володимира названо «престолом Николая Чудотворца»)⁴⁵.

Тож після 1685 р., але не пізніше 1690 р., Гедеон, облаштувавши притвор св. Володимира, перепоховав «храмоздателя» Ярослава-Георгія із притвора св. Георгія до притвора св. Володимира і поклав «в алтаре при южной стене», на якій була фреска св. Пантелеймона. Так в Софійському соборі, збудованому Ярославом, з'явився притвор св. Володимира із саркофагом Ярослава.

Перебудови в Софії були безумовно пов'язані з новим періодом у житті України і розгортанням будівництвом Києва, який після Переяславської ради 1654 р. перетворився на форпост Московського царства, і саме тут почали зводитися фортифікаційні укріплення його острога на території Верхнього міста, що приликав до стін Софії. Вони були завершені в тому ж 1654 р. – для захисту «от опасности со стороны турецкого султана и правобережного гетмана Петра Дорошенка»⁴⁶.

Софійський монастир, в якому, за свідченням сучасників, від часів Петра Могили почали жити ченці (в кількості близько 100 чоловік), мав дерев'яну огорожу, а «в нем церковь каменна, ... и башни поставлены»⁴⁷. Сам собор, за свідченням львівського купця Мартина Груневича, у 1584 р. – «с виду такой новый в середине, как будто бы сделан сегодня»⁴⁸. Найближче до монастиря жили полки московських стрільців та рейтарів (пам'ять про це сьогодні – вул. Стрілецька та Рейтарська).

Вівтар св. Георгія у північному нефі після того, як з нього вивезли до притвору св. Володимира саркофаг Ярослава Мудрого (Рюриковича), в нові часи Петра Першого отримав нову присвяту – «трём российским святителям Петру, Алексею, Иоану»⁴⁹.

За 300 років після цього так звикли до того, що саркофаг Ярослава стоїть біля фрески св. Пантелеймона, що забули хрещене ім'я Ярослава (св. Великомученика Георгія), «охрестили» «молитовним ім'ям» св. Пантелеймона, а разом позбавили звання Премудрого і «храмоздателя» Софії. І це усе – на засадах відкритого нині графіті, якому приписали сенсаційне значення без належних доказів.

На кінець хотілося б підкреслити, що коли науковій громадськості пропонуються нові відкриття, що спростовують встановлені в історіографії концепції, обов'язком тих, хто переписує історію, є встановлення всіх доказів, пояснення всіх протиріч та врахування деталей в історичному контексті. Якщо залишаються незрозумілі місця та протиріччя фактів, висунута концепція є лише гіпотезою.

Що стосується дати «1011 р.», то в літописних джерелах вона відзначена як дата, коли «преставилась цариця Володимирова», мачуха Ярославова, і похована була в Десятинній церкві, а Володимир взяв собі за жінку Адель, праправнучку імператора Німецького Отто I Великого.

¹ Корнієнко В.В. Найдавніше датоване кириличне графіті Софії Київської: нова знахідка // Пам'ятки Національного заповідника «Софія Київська»: культурний діалог поколінь : Матеріали IV Міжнар. наук. конф. «Софійські читання». Київ, 25–26 жовт. 2007 р. – К., 2009. – С. 444–445.

² Нікітенко Н., Корнієнко В. Графіті «групи Олісави» на північних хорах Софії Київської // Пам'ятки України: історія та культура. – 2008. – № 1. – С. 19–29.

³ *Корнієнко В.В.* Корпус графіті Софії Київської. – К., 2010. – Ч. 1 : Приділ св. Георгія Великомученика. – С. 420.

⁴ *Никитенко Н., Корнієнко В.* В Софійському соборі виявили найдавніше граффіті з будь-якого знайденого на стінах цього храму, датоване 1019 роком : Інтерв'ю // Факти. – 2010. – 19 червня. – С. 9.

⁵ Там же. *Див. бібліографію* праць Н. Нікітенко та В. Корнієнка. – С. 426–428.

⁶ *Высоцкий С.А.* Средневековые надписи Софии Киевской (По материалам граффити XI–XV вв.). – К., 1976.

⁷ Там же. – С. 172, 196.

⁸ Там само. – С. 13.

⁹ Там же. – С. 325, 349, 351, 353, 355, 371.

¹⁰ Там же. – С. 371.

¹¹ *Махновець Л.* Літопис руський. – К., 1976. – С. 82–84, 99.

¹² *Закревський Н.* Описание Киева. – М., 1868. – С. 779.

¹³ *Махновець Л.* – С. 491.

¹⁴ *Белинский В.* Країна Моксель, або Московія, – К., 2012. – Кн. 3. – С. 132, 141, 145, 146.

¹⁵ Див. детальніше: *Белинский В.* – С. 157, 168–170.

¹⁶ *Нікітенко Н.* 1000-річчя Софії Київської: pro et contra. // Світогляд. – К., 2010. – № 2. – С. 46–51.

¹⁷ *Махновець Л.* – С. 89.

¹⁸ *Логвін Г.Н.* Софія Київська. Державний архітектурно-історичний заповідник. – К., 1994. – С. 33.

¹⁹ *Закревський Н.* Описание Киева. – М., 1868. – С. 815.

²⁰ *Логвін Г.Н.* Софія Київська. – С. 34.

²¹ *Нікітенко Н.* 1000-річчя Софії Київської: pro et contra. // Світогляд. – К., 2010. – № 2. – С. 46–51. Див. також вказане раніше інтерв'ю Н. Нікітенко та В. Корнієнко.

²² *Закревський Н.* Описание Киева. – М., 1968. – С. 820.

²³ *Проценко А.* Київський некрополь. – К., 1994. – С. 221.

²⁴ Там само. – С. [З., с. 781]

²⁵ *Муравьев А.Н.* Киев и его святыня. – Нью-Йорк, 1985. – С. 76, 77; *Закревський Н.* – С. 781.

²⁶ *Закревський Н.* – С. 767.

²⁷ Там же. – С. 814.

²⁸ Там же. – С. 814.

²⁹ Там же. – С. 815.

³⁰ *Логвін Г.Н.* Софія Київська. – С. 13, 14.

³¹ *Закревський Н.* – С. 772.

³² Там же. – С. 767.

³³ Там же. – С. 76.

³⁴ Там же. – С. 77.

-
- ³⁵ *Муравьев А.Н.* – С. 78.
³⁶ *Закревский Н.* – С. 783.
³⁷ *Муравьев А.Н.* – С. 205.
³⁸ *Закревский Н.* – С. 820.
³⁹ Там же. – С. 771.
⁴⁰ Там же. – С. 890.
⁴¹ *Муравьев А.Н.* – С. 79.
⁴² Там же. – С. 75.
⁴³ Там же. – С. 80.
⁴⁴ *Закревський Н.* – С. 819.
⁴⁵ *Алферова .Ф., Харламов В.А.* Киев во второй половине XVII в. – К., 1982. – С. 473.
⁴⁶ Там же. – С. 3–11.
⁴⁷ Там же. – С. 47, 49.
⁴⁸ Там же. – С. 97.
⁴⁹ *Закревський Н.* – С. 767.